

Een vroeg Nederlands waaiërblad

• BIANCA M. DU MORTIER •

Op 9 september 2001 kocht het Rijksmuseum tijdens een waaiërveiling bij Christie's in Amsterdam een ongemonteerd waaiërblad van perkament beschilderd met tempera.¹ Er was tot aankoop overgegaan omdat het blad alle kenmerken van een vroege waaiër vertoonde: de geringe afmeting (15 cm hoog, spanwijdte 46,5 cm), de bladvullende classicistische voorstelling aan de voorzijde en de symmetrisch opgebouwde versiering van een centraal medaillon aan weerszijden geflankeerd door bloemen vruchtenslingers, die ieder uit een hoorn des overvloeds hangen, op de achterkant. De combinatie van deze drie elementen is typerend voor waaiërs aan het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw.

De voorkant

Centraal in de voorstelling staat een Vestaalse maagd, die wierook offert in een vat (afb. 1). De compositie lijkt uit twee delen te zijn opgebouwd: links een architectonische omgeving met perspectivische doorkijk naar een ommurde tuin met een schelpvormige fontein, en bergen en gebouwen in de achtergrond; rechts een tuin met een vijver en bergen op de achtergrond. In de colonnade links verschijnt een vrouw met een hoorn van overvloed in haar hand: de Overvloed. Zij loopt in

Afb. 1
Voorkant waaiërblad met 'Floralia' naar G. de Laresse, circa 1700. Perkament (?) met tempera. Rijksmuseum Amsterdam (inv.nr. BK-2001-7).

de richting van een aantal vrouwen en kinderen die bloemen en bloemenkransen brengen naar een beeld van de godin Flora, dat in een nis tussen de borstbeelden van een onbekende god en van de godin Artemis is geplaatst. Rechts van de offerende maagd zit een triest ogende vrouw (de Melancholie) te kijken naar twee dansende kinderen. Zij is gezeten op een achthoekige steen die verwijst naar haar vader, de god Kronos (onder meer de god van de meetkunde). Links op de voorgrond staat kostbaar vaatwerk en rechts is een watertje met bloeiende planten te zien. De voorstelling is omgeven door een smalle gouden rand met schelpmotieven en rasterwerk.

Dankzij een collega in het Rijksprentenkabinet bleek vrijwel meteen, dat de klassieke voorstelling naar de gravure 'Aetas Avrea' van Abraham Blooteling - uitgegeven door Nicolaas Visscher in Amsterdam - is geschilderd (afb. 2).² Blooteling vervaardigde de prent naar een tussen 1667 en 1670 ontstaan schilderij met dezelfde titel van de hand van Gerard de Laresse.³ Het schilderij is klein van formaat, een typisch stuk voor de liefhebber en verzamelaar. Het heeft dan ook een roemrijke herkomst met eigenaren als Adriaen Paets, Gerard Braamkamp, Cornelis Ploos van Amstel en keizer Frederik de Grote.⁴

Blootelings gravure is met een maat van 39,2 x 51 cm veel groter en uitgewerkter dan het waaierblad. Op het laatste ontbreekt de wolk waarop Kronos/Saturnus neerdaalt. Hierdoor is de voorstelling op het waaierblad slecht op één manier te duiden. In tegenstelling tot de gravure, die afwisselend 'Feest van Flora' en 'Feest van Saturnus' werd genoemd.⁵

De waaierschilder legde duidelijk het accent bij Flora, van oorsprong een Sabijnse godin van de vruchtbaarheid, die later de Romeinse godin van het graan, de wijn en alle bloesem werd. Op 28 april 238 v. Chr. werd haar tempel in Rome ingewijd en vanaf die dag vierde men tussen 28 april en de eerste dagen van mei de Floralia. Dit meerdaagse feest kende zijn oorsprong in de boerenkalenders waarbij men van oudsher op 3 mei een offer aan Flora bracht. Toen het feest

in 238 v. Chr. werd geïnstitutionaliseerd, behield het volgens tijdgenoten zijn boerse karakter.⁶ De Floralia markeerden het belangrijkste moment in de graanteelt, namelijk de bloeitijd. Wanneer deze ongestoord verliep, zou een succesvolle bevruchting plaatsvinden en kon de boer uitzien naar een goede oogst. Bloeiende bloemen speelden een belangrijke rol in het feest, als tafelversiering, als slinger of los om te strooien. In processie werden bloemen- en graanslingers naar tempels en beelden van Flora gebracht om deze daarmee te versieren. Naast de rituele hazen- en geitenjacht in het Circus Maximus werden de zaden van peulvruchten uitgestrooid onder het volk. Dit laatste was een toespeling op het feitelijk seksuele karakter van het bloesemfeest en verwees volgens Ovidius naar de verwekking van Ares bij Hera door Zeus.⁷

Afb. 2
Abraham Blooteling,
Aetas Avrea. Gravure,
41,8 x 51,5 cm. Rijks-
prentenkabinet, Rijks-
museum Amsterdam
(inv.nr. RP-P-BI-1843).

G. D. Luyffc. Pinxt.

ÆTAS AVREA
à Rome. Selon l'opinion de David. Par J. de Witt.

A. Bloteling. Just.

De achterkant

Op de achterkant is op een lage sokkel een ovaal medaillon geplaatst, dat bekroond wordt door twee hoorns van overvloed waar slingers uit hangen (afb. 3). In het medaillon is een voorstelling aangebracht van twee naakte, spelende kinderen van wie de linker in zijn linkerhand een aantal korenaren en in zijn rechterhand een bal of vrucht houdt. Het rechterkind heeft een bloemenkrans om zijn hoofd. Onder dit geheel de tekst: *De lieve lente wil ons schoone bloe | men geven | de oegst schenckt nu tter vrucht | men kan van reuk niet | leven*. Ook hiervoor heeft de waaierschilder gebruik gemaakt van een gedrukte bron, namelijk de gravure 'Allegorie op de lente en de zomer' van Hendrik Bary naar een verloren gegaan schilderij van Antoon van Dyck (afb. 4).⁸ Evenals de prent van Blooteling werd deze gravure uitgegeven bij Nicolaas Visscher in Amsterdam. De derde staat, die zich in het Rijksprentenkabinet bevindt, verscheen echter bij Gerrit Valck in Amsterdam.⁹

Hoe het schilderij van Van Dyck er vermoedelijk uit heeft gezien, valt af te leiden uit de twee tot nu toe bekende kopieën, waarvan zich één in de verzameling van het Rijksmuseum bevindt

(afb. 5).¹⁰ Beide naschilderingen zijn vrijwel even klein van formaat (resp. 41 x 34 cm en 43 x 34 cm) en de spelende kinderen zijn nauw verwant aan de dansende engeltjes die Van Dycks werk veelvuldig sieren.

De korenaren, de bloemen en het onderschrift maken de verwijzing naar de lente duidelijk en corresponderen zo met de voorstelling op de voorzijde van het waaierblad. De ogenschijnlijk symmetrische versiering op de achterkant van het waaierblad, krijgt bij nadere inspectie een asymmetrisch karakter door de vruchtenslinger met vogeltjes links en de bloemenslinger met vlinders rechts.

Conclusie

De keuze van de waaierschilder voor de combinatie van juist deze voorstellingen op de voor- en achterkant van zijn blad is opvallend. Het voorafgaande heeft aangetoond dat er een aantal overeenkomsten tussen beide bestaan. Niet het feit dat naar een gravure is gewerkt, want dat gebruik was ook onder waaierschilders wijdverspreid. Maar wel dat twee kleine schilderijen – dus bij uitstek geschikt om verder te verkleinen! – hieraan ten grondslag lagen. Bovendien was er een verband tussen De Laresse en Van

Afb. 3

Achterkant waaierblad met medaillon naar A. van Dyck omgeven door slingers, vlinders en vogels, circa 1700. Perkamert (?) met tempera, Rijksmuseum Amsterdam (inv.nr. BK-2001-7).

Dyck. Van Tatenhove geeft namelijk duidelijk aan, dat de prent van Bary naar Van Dyck als pendant werd gebruikt bij een prent van Van Munnickhuizen naar De Laïresse en bedoeld was voor diens bundel *Opus elegantissimum*.¹¹ Het blijft echter de vraag of de waaierschilder hiervan op de hoogte was of dat we met toeval te maken hebben. Prenten werden namelijk op grote schaal gedrukt en waren voor een relatief laag bedrag te koop in prentwinkels, boekenstallen, op beurzen en veilingen en bij uitgevers. Dat beide prenten in Amsterdam werden gedrukt, hoeft niet te betekenen dat het waaierblad ook in die stad is ontstaan. Echter, gezien de combinatie van voorafgaande factoren komt Amsterdam als plaats van ontstaan zeker in aanmerking, temeer daar er een bloeiende waaierindustrie bestond waar hoogwaardige producten werden afgeleverd. Deze tak van nijverheid was kort voor en na de opheffing van het Edict van Nantes (1685) door vluchtelingen uit Frankrijk opgezet. Niet alleen waaierschilders maar ook ivoorwerkers en vergulders vestigden zich in Amsterdam en verkochten hun waaierbladen, -monturen of complete waaiers zelf of in de vele winkels met 'Franse kramerijen'. Archiefonderzoek heeft aangetoond dat een aantal van de waaierschilders van origine miniatuurschilder was. De schilderijen op dit waaierblad, waarvan de kwaliteit relatief hoog is en die ondanks de geringe afmetingen zeer gedetailleerd zijn, lijken deze constatering te ondersteunen.¹²

Zoals al eerder werd aangegeven, is een datering omstreeks 1700 – zeker ook vanwege de afmetingen van het blad – gerechtvaardigd. Indien het blad gemonteerd zou zijn geweest, had het montuur hier mogelijk meer uitsluitsel over kunnen geven.

Iconografisch gezien levert het waaierblad geen vragen op. Beide zijden verwijzen overduidelijk naar de lente en de vruchtbaarheid. Dergelijke

thema's waren bijzonder in trek voor de zogenaamde huwelijkswaaiers, die de bruid na het tekenen van de huwelijksvoorwaarden van haar aanstaande ontving.

Dankzij de kwaliteit van de beschrijving en doordat de voorbeelden voor de voorstelling konden worden teruggevonden, is dit waaierblad een buitengewoon waardevolle aanvulling op de waaiercollectie van het Rijksmuseum.

Afb. 4
 HENDRICK BARY,
Allegorie op de lente.
 Gravure, 28,2 x 23,6
 cm. Rijksprenten-
 kabinet, Rijksmuseum
 Amsterdam (inv.nr.
 RP-P-1891-A16663).

Afb. 5
 Zuid-Nederlandse
 school, *Twee spelende
 kinderen*, eerste helft
 17de eeuw. Doek,
 41 x 34 cm. Rijks-
 museum Amsterdam
 (inv.nr. SK-A-622).

NOTEN

- 1 Christie's Amsterdam, 9 september 2001, nr. 47; Rijksmuseum, inv.nr. BK-2001-7.
- 2 Met dank aan R.J. te Rijdt, die mij op de prenten van zowel de voor- als achterkant attent maakte. Abraham Blooteling (1640-1690), Amsterdamse graveur, tekenaar en prentverkoper, werkzaam vanaf ca. 1665. Nicolaas Visscher (1618-1709), zoon van de beroemde Amsterdamse graveur en uitgever Claes Jansz. Visscher de Jonge, zette vanaf 1652 het werk van zijn vader voort.
- 3 Op de gravure: *G.D. Laïresse Pinxit / A. Blooteling fecit*. Het schilderij bevindt zich sinds 1961 in de schilderijenverzameling van Sanssouci in Potsdam. Het meet 57 x 72 cm. Alain Roy veronderstelt dat het gezien het profane karakter van de voorstelling tussen 1667 en 1670 werd geschilderd. Hij gaat er vervolgens van uit, dat de prent tussen 1667 en 1680 is gemaakt en dat De Laïresse hem gekend zal hebben; A. Roy, *Gérard de Laïresse (1640-1711)*, Parijs 1995, pp. 218-220. Blooteling vertrok echter in 1672 naar Londen en wordt pas weer in 1678 in Amsterdam gesignaleerd. De gravure moet dus vrij kort na de voltooiing van het schilderij óf na 1678 zijn gemaakt.
- 4 Mr. Adriaen Paets, heer van Oudcarspel, de beide Koedijken, Schooten en Schooterbosch (1631-1686) bekleedde in Rotterdam allerlei bestuurlijke functies. Hij was advocaat, vroedschap, bewindhebber van de voc, gezant aan het hof van Spanje en gedeputeerde ter Admiraliteit op de Maas. In 1713 werd zijn omvangrijke kunstverzameling in Rotterdam geveild: G. Hoet, *Catalogus of Naamlyst van Schilderyen met derselver Pryzen*, deel 1, Den Haag 1752, pp. 154-158, nr. 26. Gerrit Braamcamp (1699-1771) maakte als koopman in Amsterdam naam en fortuin en begon vanaf 1742 kunst te verzamelen. Zijn kabinet was in heel Europa bekend en werd veelvuldig bezocht. Eenmaal op leeftijd besloot hij zijn verzameling te verkopen, maar stierf kort voor de veiling; *Catalogus van het uitmuntend Kabinet Schilderyen, Tekeningen, Prenten, Beelden enz. Door geheel EUROPA beroemd en in veel Jaaren byeenverzameld door den Heere Gerard Braamcamp. (31 July 1771) Door de makelaars (...)*, p. 42, nr. 104. Eén van de makelaars was Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798), gefortuneerd Amsterdams koopman en verzamelaar, die het schilderij kocht en verkocht aan keizer Frederik de Grote, die het vanaf 1772 onderbracht in zijn Neues Palais in Berlijn. (In de marge van de veilingcatalogus is met inkt geschreven 'f 600,- - P.v.Amstel').
- 5 De veiling Paets: 26. *Een zeer curieus stukje, door dezelve [Gerard de Laïresse] verbeeldende de Aurea Aetas, hoog 1 voet 8 duim, breed 2 voet... f. 505-0*, Hoet, *op.cit.* (noot 4), p. 156. Veiling Braamcamp: *Een Offerhande aan Saturnus vol beelden, door denzelven [G. de la Resse]*, G. Hoet, *Catalogus of Naamlyst van Schilderyen met derselver Pryzen*, deel 2, Den Haag 1752, p. 505. In de catalogus van de veiling Braamcamp staat echter het volgende: *Laïresse. (Gerard de) DK [doek] / Verbeeldende een Feest van Flora. Het voornaamste Beeld is eene Maaqd, eene Offerhande aan die Godin doende. Dit stuk is ryk van Ordonnantie, fraay van houding en Koloriet, en zeer edel geschilderd; zynde door hem zelven in 't Koper gebragt..* Catalogus 1771, *op.cit.* (noot 4), p. 42.
- 6 Ovidius, *Fasti*, 5, 329-378.
- 7 *Ibid.*, 5, 229 e.v. De Griekse god Ares werd door de Romeinen vervangen door Mars, een centrale figuur die zijn naam aan de eerste maand van het jaar gaf: Maart. Hij was oorspronkelijk de beschermer van de akkers, die hij in oorlogstijd zou verdedigen. De langzame verschuiving naar uitsluitend oorlogsgod is door de vermindering van het belang van de landbouw te verklaren.
- 8 Onder de gravure: *A. van Dyck pinxit HBary Sculp.*. Hendrick Bary (1640-1707) werkte in Gouda en moet volgens Van Eijnden en Van der Willigen *onder de bekwaamste Plaatsnijders van de Hollandsche school gerangschikt worden (...)*; R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst*, deel 3, Haarlem 1820, p. 211.
- 9 Onder de gravure: *ex Formis Nikolai Vischer / Cum Privilegio Ordinum Hollandiae & West Frisiae. Nunc apud Ger. Valk. Gerrit Valck (1651-1726)*, graveur en uitgever, was de leerling, zwager en compagnon van Abraham Blooteling met wie hij in 1672 naar Londen vertrok. De prent heeft een pendant van Johannes van Munnickhuysen 'Allegorie op de herfst en de winter' naar Gerard de Laïresse en werd evenals de prent van Bary voorzien van de naam van Visscher én die van Valck, zie J. van Tatenhove, 'Laïressiana III', in *Delineavit et Sculpit*, 21 (juni 2000), pp. 32-34.
- 10 Over de herkomst van deze kopie is niets bekend, behalve dat het schilderij zich al in 1885 in het museum bevond. Het is toen geïnventariseerd als 'naar A. van Dyck'. De andere kopie werd op 16 april 1991 geveild bij Philips in Londen, cat.nr. 95 en was aldaar toegeschreven aan Thomas Wilboirts, Bosschaert (1614-1644).
- 11 Van Tatenhove, *op.cit.* (noot 9), pp. 32-33, afb. 13, 14.
- 12 I.H. van Eeghen, 'Waaiers, dertig jaar archiefonderzoek en verzamelen', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1981), pp. 364-374.